

Proměny postsocialistických metropolí

Co se stalo s bývalými socialistickými městy? Kam dnes patří? V jakých městech vlastně žijeme? Článek zdůrazňuje, že základním organizačním principem postsocialistických měst jsou radikální transformace městských struktur. Ty přinášejí výzvy, které geografie nemůže nechat bez odpovědi. Podklady pro diskusi ve výuce jsou k dispozici v Materiálech na webu Geografických rozhledů.

Postsocialistická urbánní revoluce

Badatelé zkoumající transformace měst v bývalých socialistických zemích se shodují pouze v tom, že jejich proměny ovlivnily dva obecné faktory. Tím prvním je vliv dědictví socialismu, druhým pak neoliberální globalizace a globální neoliberalismus charakterizující kapitalismus v posledních třech desetiletích. To pak svádí k poměrně jednoduchému závěru, že dnešní postsocialistická města jsou jakousi zvláštní hybridní odrůdou vzniklou z měst socialistických působením kapitalismu. Zatímco někteří zdůrazňují nekončící vliv socialismu, jiní naopak ukazují, jak kapitál socialistickou krajinu měst využil ke svému prospěchu. V neposlední řadě se pak stále častěji objevuje názor, že o jakémnsi přetrvávajícím vlivu socialismu vů-

bec nemá smysl mluvit, že dnes žijeme ve městech kapitalistických. Postsocialistické město ale stále zůstává především městem dramatických až revolučních proměn (Stanilov 2007; Sýkora 2009). Mnohé z nich jsou však zdánlivě skryté. O to závažnější důsledky mohou přinést pro život budoucích generací.

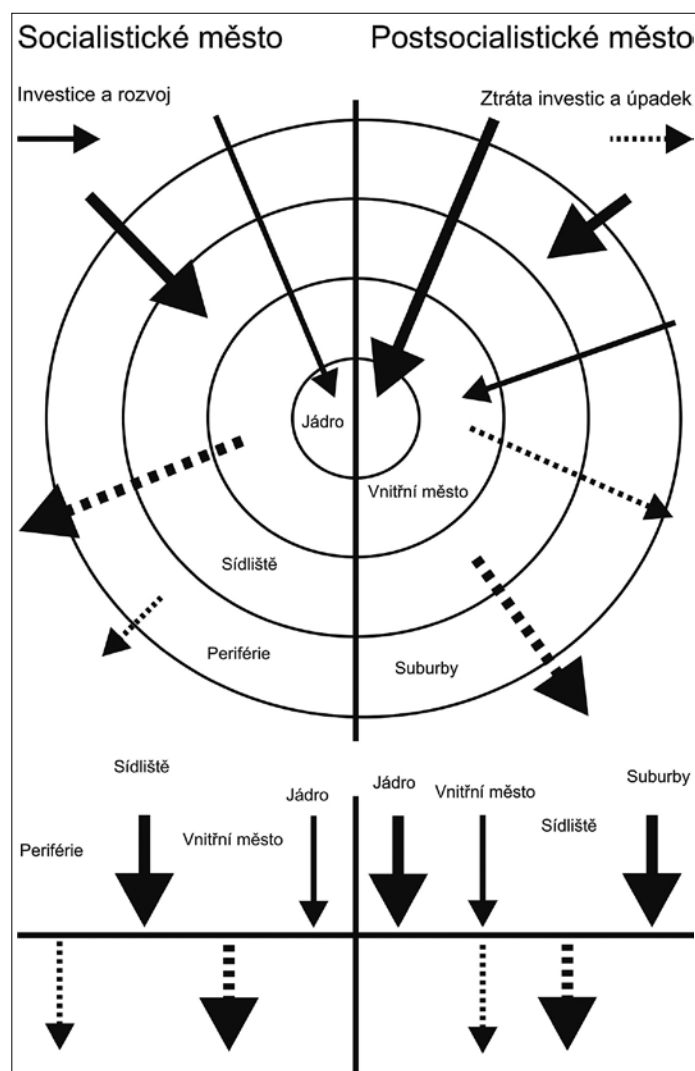
Struktury a principy

Každé město můžeme postihnout pomocí dvou základních, vzájemně se podmiňujících charakteristik. Tou první je prostorová struktura města, druhá představuje principy a mechanismy utváření a změn městské prostorové organizace. Přestože se teorie mezi sebou liší důrazem na roli lidských preferencí, vliv kapitálu a politické moci nebo diskursivních praktik ovlivňujících

jednotlivců, přesunul část poptávky po příměstských rodinných domcích k bydlení v centrálních částech měst. Některá města se na svých dlouhodobých vývojových trajektorích mohou ocitnout v situaci poměrně dramatických zvratů. K těm dochází ve chvíli, kdy se výchozí principy umisťování funkcí, firem a domácností v prostoru měst zcela změní. Naše města takovou situaci zažila ve dvacátém století dvakrát. Naposledy, když jsme se rozhodli svrhnout komunistický režim a nahradili direktivně administrativní systém centrálního plánování demokracií a tržní ekonomikou.

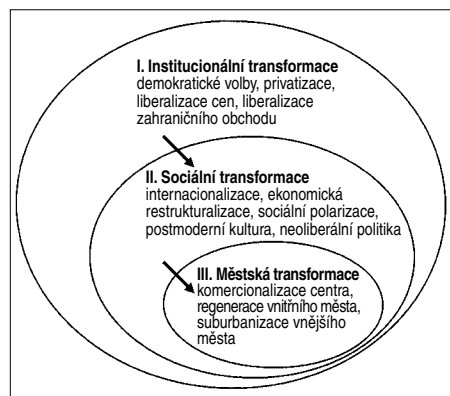
Víceúrovňová transformace

V současnosti se stále častěji ozývají hlasy, že se transformace v bývalých socialistických zemích odehrála v devadesátých letech minulého století a dnes se již tyto státy vyvíjejí jako standardní tržní ekonomiky. Bylo by chybou transformaci spojovat jen se zřízením politických a ekonomických institucí umožňujících demokratické rozhodování a fungování trhu. Ralf Dahrendorf (1990) na počátku transformačního období předvídal, že zatímco ústavní změny lze uskutečnit během šesti měsíců a ekonomické reformy mohou trvat šest let, pro utvoření plně fungující nové společnosti nemusí stačit ani šest desetiletí. Transformaci můžeme vnímat jako postupný víceúrovňový proces (Sýkora, Bouzarovski 2012, viz schéma na obr. 2). V prvním kroku vláda svými řízenými institucionálními transformacemi zavedla základní pravidla tržní směny, přerozdělila majetek státu mezi velké množství soukromých aktérů a otevřela domácí prostředí vlivům globální ekonomiky. Tím se vytvořily podmínky pro individuální aktivity jednotlivců, podnikatelů, firem a domácností a spontánní utváření kapitalistické společnosti. Transformace sociálních praktik se neodehrává změnou legislativy, ale je záležitostí minimálně jedné generace. Proměny města začaly ovlivňovat takové společenské procesy, jako jsou internacionalizace, ekonomická restrukturalizace a sociální diferenciacce. Vládou řízené transformace otevřely brány sociálním praktikám a společenským procesům, které do zděděného prostředí socialistických měst začaly promítat jevy a trendy známé z globalizujícího se prostředí kapitalistických měst. Čtyři desetiletí utvářené struktury socialistického města se naráz dostaly do neshody s nově ustanovenými tržními podmínkami. Postsocialistické město se stalo arénou dynamických a místy dramatických

Obr. 1: Toky investic, rozvoj a úpadek v socialistickém a postsocialistickém městě. Viz též Materiály na webu časopisu. Zdroj: Sýkora (2009), upraveno

VÝZKUM A VÝVOJ

Obr. 2: Víceúrovňová transformace.

Zdroj: Sýkora, Bouzarovski (2012), upraveno

transformací. K nim dochází na základě principů a pravidel, které se radikálně liší od těch, jež utvářely město za socialismu. V lokalitách největšího rozporu mezi zděděným městským prostředím a preferencemi aktérů působících dnes v rámci tržní ekonomiky se odehrávají nejdynamičtější proměny (obr. 1). Jejich územním průmětem se staly zejména radikální transformace městských center, vybraných lokalit vnitřního města a masivní suburbanizace.

Centra: vyhrává, kdo zaplatí víc

První na řadě byla městská centra. Jejich skladba a charakter jsou v kapitalismu výsledkem soutěže komerčních funkcí o umístění na nejlukrativnějších místech. Ten, kdo je schopný vydělat na metr čtvereční plochy nejvíce peněz, si vybírá jako první. Socialismus potlačil mechanismus polohové renty a umístění v prostoru bylo pro hospodaření téměř irrelevantní. Mnohé lokality vnitřních měst postupně naplňovaly nevyužitá a zdevastovaná nemovitosti. Liberalizace cen, restituční a privatizace nemovitého majetku zcela změnily podmínky. Tvář městských center se během několika let dramaticky změnila. Banky a obchody přispěly k efektivnějšímu využití budov a jejich fyzické regeneraci. Zároveň se ale z center měst začalo vytrácet bydlení, ne vždy se důsledně hledělo na ochranu historického dědictví a automobilům se dávala přednost v době, kdy v západních metropolích se jejich vstup do center omezoval.

Vnitřní města: souostroví rozmanitosti

Vzápětí přišly na řadu lokality vnitřních měst. Vedle gentrifikace, tj. procesu fyzické regenerace městských čtvrtí, jenž je spojen se změnou sociální skladby obyvatel, se ve vnitřních městech začaly objevovat další ostrůvky oživení ve formě nových administrativních center a obchodních komplexů, ale také okrásků bytových domů, z nichž některé se obrnily ve formě takzvaných „gated komunit“, tj. rezidenčních komplexů se střežným vstupem, dohledem a vnitřní regulací. Raketový nárůst obchodních a administra-

tivních ploch byl jednou z nejviditelnějších reakcí na zcela odlišnou strukturu socialistické ekonomiky, která progresivní služby nepotřebovala, neboť měla státní mašinerii centrálního plánování a služby pro obyvatelstvo nabízela v základní podobě zajišťující prostou reprodukci pracovní síly. Ve světle přicházejícího kapitalismu byly stávající obchodní a administrativní plochy značně poddimenzované. Kapitalismus staví na konzumu, kdy nabídka svobodné volby lidí z rozmanitých služeb a zboží je nejen motorem ekonomického rozvoje, ale také důležitým zdrojem osobního uspokojení obyvatel. Ne všechny části vnitřních měst se vyhřívaly na výsluní. Rozsáhlé brownfieldy, tj. plochy, které zůstaly opuštěné nebo jen málo využívané po odchodu průmyslu, armády a dalších aktivit, sice nabídky možnost pro vstup investorů, jejich regenerace ale byla spojena s velkou finanční zátěží a často i se zdoluhavým řešením komplikovaných majetkových vztahů. Samostatnou kapitolou jsou sídliště. Zatímco část obyvatel odchází do nového bydlení v rodinných domcích za městem, sídliště ve velkých městech se stávají vstupními zónami pracovních migrantů ze zahraničí. Přes diferencované vývojové trajektorie, kdy se některá sídliště drží mezi stabilně žádanými lokalitami slušného bydlení, pozice původních lokalit socialistické střední třídy se spíše propadají.

Suburby: město za městem

Největší revoluce se odehrává za původním sídlištním „betonovým opevněním“, jež socialistická města striktně oddělovala od venkovské krajiny. Socialistická výstavba koncentrovaná na okrajích měst držela kompaktní růst města, zatímco se města na západ od našich hranic začala rozprostírat daleko do okolní krajiny nízkopodlažní výstavbou rodinných domů a zónami skladů, obchodů i kanceláří obepínajícími

dálnice. Již konec minulého století s ostrůvky rodinných domů stavěných developery a prvními hypermarkety rostoucími v okolí měst naznačil, kde se bude utvářet budoucí charakter našich měst. První dekáda 21. století se pak nesla ve znamení suburbanizace. V městském regionu Prahy, zahrnujícím okolní obce s intenzivní dojížděnou za prací, se zvýšil počet obyvatel o 190 tisíc, z nichž 130 tisíc přibýlo v suburbanním území za hranicí panelových sídlišť. Více než dvě třetiny z celkového rozsahu nově zastavěných ploch v letech 1989–2008, včetně pozemků pro obchod nebo sklady, najdeme v zázemí Prahy (Stanilov, Sýkora 2014). Za hlavním městem během jedné dekády vyrostlo nové město o velikosti někde mezi Pardubicemi a Plzní.

Sprawl: hrnečku vař a rozsypaný čaj

Nová výstavba rodinných domů je roztroušená ve stovkách lokalit po krajině v okolí měst. Rozvoj se odehrává bez vzájemné koordinace ve velkém množství někdy velmi malých, jindy značně rozsáhlých, čistě rezidenčních lokalit a ve formě pásové nerezidenční zástavby podél dálnic, a zejména v blízkosti křižovatek a sjezdů. V Česku se pro tento způsob růstu měst, jemuž se v zahraničí říká „sprawl“, vžilo označení sídelní kaše. Spočívá v nízkopodlažní zástavbě, nízké hustotě zalidnění a lidských aktivit, a zejména ve vzniku rozsáhlých, vzájemně oddělených monofunkčních ploch bydlení, obchodu a služeb, průmyslu a skladování. Velké vzdálenosti mezi všude rozprostřeným bydlením a v několika málo místech koncentrovanými službami a pracovními místy vyžadují osobní auto jako často jediný možný způsob dopravy. Důsledkem je dojíždění autem téměř vždy a za vším. Spotřeba energie a lidského času je v rozvolněném městě a sprawlu mnohem vyšší než v tradičních čtvrtích kompaktního města. Lidé žijící

Obr. 3: Lidé města se stěhují do volné krajiny za město. Nový suburb u Průhonického parku sice administrativně patří k Jesenici v zázemí Prahy, ve skutečnosti je ale každodenní život obyvatel těsně spjatý s jádrem metropolitního regionu. Foto: L. Sýkora

v „sídelní kaši“ si mohou dovolit za svoji nezávislost zaplatit. Není jisté, zda si zvýšené náklady může dovolit společnost jako celek. Evropská komise považuje sprawl za jednu z největších hrozeb evropským městům přinášející vyšší energetickou náročnost, problematické zabezpečení základních služeb pro obyvatelstvo, výraznější sociální segregaci, zastavění zemědělské půdy, ztrátu přírodní rozmanitosti a úpadek městských center (EEA a EC 2006; EC 2011). Otázkou je, zda se umíme a chceme poučit ze zkušeností vyspělých kapitalistických zemí. Společnost může upřednostnit ekologicky udržitelnou, sociálně spravedlivou

a ekonomicky efektivní urbanizaci. Způsob rozvoje měst není jen důsledkem preferencí a rozhodnutí individuálních investorů a zákazníků; je především společenskou volbou. Jelikož suburbanizace je regionálním procesem, musí se jí zabývat krajské úřady nebo národní vláda, ti však zatím strkají hlavu do písku. Suburbanizace je dnes, vzhledem ke svému rozšíření, otázkou celospolečenskou a nadnárodní.

Životy za branou: odloučení a vyloučení

V důsledku sociální diference obyvatelstva, rozmanitosti nabídky bydlení a dal-

ších faktorů dochází v Česku k rezidenční segregaci (Sýkora 2010). Zatímco se největší část populace stěhuje do nových suburbů, gentrifikuji se čtvrti, shluků kondominií a do nemalé míry se uzavírá za branami hlídaných rezidenčních enkláv („gated komunit“) (Hirt 2012), stále více se také hovoří o ghettech Romů a sociálně slabých, etnických koncentracích cizinců, úpadku některých sídlišť a vnitroměstských čtvrtí i o exportu chudoby na venkov. V kontextu kapitalistických měst je segregace definována jako nerovnoměrné prostorové rozmístění bydlišť určité sociální skupiny obyvatel, vyplývající z jejího

Současné město: diktát trhu, možnost volby a politika rozvoje

Dynamika proměn současného města vyžaduje flexibilní reakce urbánních politik. Co je dáno a co můžeme ovlivnit? Zatímco v počátcích industriálního rozvoje bylo možné města vnímat jako vnitřně integrované a uzavřené organismy (Park 1925; Wirth 1939), dnes města formují procesy odehrávající se v globálním měřítku (Soja 2000). Už dávno neplatí, že růst města je výsledkem jednotné logiky, kterou lze zobrazit jako kruhy šířící se po vodní hladině v důsledku vnějšího impulsu, který město vstřebává a vnitřně integruje do svých struktur. Rozvoj měst dnes připomíná spíše náhodně bublající fontánu. Globální investoři si v prostředí měst vybírají ty lokality, které odpovídají jejich planetárním preferencím. Namísto hledání pravidelností v rozvoji měst a jejich prostorové organizaci se dnes diskutuje o nahodilosti, chaotičnosti a neuchopitelnosti urbanizačního procesu (Dear, Flusty 1998). Ten má ale svůj pevný řád. Celoplanetární hegemonie kapitalismu dnes diktuje tržní logiku, jež „do latě“ srovnává města po celém světě. Tři imperativy ekonomického rozvoje – úspory z rozsahu, specializace a aglomerační výhody – koncentrují pracovní místa, služby a bydliště do stále menšího počtu rozsáhlejších a vnitřně homogenních míst. Profesor Karel Maier z Fakulty architektury ČVUT hovoří o zvětšující se zrnitosti měst. Oddělenost funkcí, jež potřebujeme v každodenním životě, vyžaduje dojíždění mezi vzájemně vzdálenými lokalitami. Tento neúprosný trend nezasta-

víme, je ho však možné usměrnit. Je naší volbou, zda kompaktnější prostorové uspořádání těchto lokalit umožní využití kapacitní hromadné dopravy, nebo zda spadneme do pastí závislosti na individuální dopravě auty v důsledku sprawlu. Globalizace zcela převládala i komunitní charakter vnitřně soudržných lokálních společenství, na nichž moderní urbanismus postavil své koncepty měst složených ze čtvrtí. Lidé i firmy dnes působí v geograficky široce rozprostřených sítích sociálních vztahů. Možná právě proto se ve svém bydlení segregují do lokalit vzájemně podobných obyvatel. Silnější si volí místa nabízející jistotu stejnosti známého a zároveň ochranu před neočekávaným, které je vytěšňováno do ghett. Čtvrť bydliště už dávno není sociálně-prostorovou jednotkou soužití a sdílení životních zkušeností. Nemalá část obyvatel nicméně vyhledává vibrující zkušenost bezprostřední rozmanitosti každodenního městského života a na vzestupu jsou sociálně a etnicky smíšené čtvrtě. Otázkou je, jak dalece jsme připraveni přijmout města, která se neřídí jedním pravidlem, ale umožňují pluralitu rozmanitých typů čtvrtí velmi různorodé sociální skladby. Sociální spravedlnost a možnost volby jsou další klíčové imperativy rozvoje úspěšných měst. I přes některé negativní stránky měst, s nimiž s různými úspěchy bojujeme, pozitivní převažují. Profesor ekonomie na Harvardově univerzitě Edward Glaeser (2011) považuje města za největší inovativní počín lidstva, který jejich obyvatelům přináší nejen větší bohatství, ale také zdraví, štěstí a celkovou spokojenost.

Obr. 4: Dnešní města jsou místy setkání velmi různorodých světů globálních produkčních sítí velkých nadnárodních korporací a transnacionálních ekonomických aktivit migrantů. „Manhattanizace“ centra Varšavy a ekonomické centrum imigrantské ekonomiky Vietnamců v areálu Sapa v Praze-Libuši. Foto: L. Sýkora

Suburbanizace

Proces růstu měst pronikáním městských funkcí, aktivit a způsobu života do okolní krajiny; forma rozvoje městského regionu, kdy se značná část nových investic, výstavby, obyvatel a lidských činností lokalizuje mimo intravilán města v příměstské zóně.

Sprawl

Rozvoj založený na nízkopodlažní zástavbě prorůstající do okolí měst mnoha dílčími ostrůvky a pásy podél dálnic. Důsledkem jsou velké vzdálenosti mezi všude rozprostřeným bydlením a v několika málo místech koncentrovanými službami a pracovními místy, které vyžadují osobní automobil.

Segregace

Nerovnoměrné prostorové rozmístění bydlíšť sociální skupiny obyvatel, vyplývající z jejího nerovného postavení vůči společnosti. Vyznačuje se koncentrací do vybraných území obývaných dominantně segregovanou skupinou a její izolací od zbytku společnosti.

Gentrifikace

Proces proměny městských čtvrtí spočívající ve fyzické regeneraci bytového fondu a zároveň nahrazení původního obyvatelstva sociálně silnější vrstvou nově přichozích gentrifierů.

Brownfieldy

Plochy, které zůstaly opuštěné nebo jen málo využívané po odchodu průmyslu, armády a dalších aktivit. Jejich další využití často komplikují kontaminované pozemky, zbytky chátrajících budov a komplikované vlastnické vztahy.

nerovného postavení vůči jiné skupině či zbytku společnosti a vyznačující se koncentrací této sociální skupiny do vybraných území obývaných dominantně právě segregovanou skupinou. Dočasným paradoxem socialistických měst je, že míra segregace, tj. nerovnoměrnost prostorového rozmístění, se spíše snižovala. Zatímco se movitější obyvatelé stěhovali do příměstských vesnic a tím vylepšovali jejich původně horší sociální pozici, sídliště se z výsadejšího postavení začala posouvat ke společenskému průměru. Segregační procesy tak vzájemně rozdílly mezi těmito částmi města dočasně snižují. Segregace se ale vyvíjí postupně, plíživě a její mnohé negativní důsledky se projeví až po desetiletích. Jednou načatá a postupně ukotvená segregace dlouhodobě ovlivňuje a utváří charakter lokálních společenství, v nichž vyrůstají nové generace obyvatel, a podmiňuje tak reprodukci existujících životních postojů, návyků a sociálního postavení. Velkým rizikem pro naši společnost je postupné utváření vzájemně paralelních a navzájem uzavřených světů obyvatel a sociálních skupin, jež si ve společnosti nejsou rovny.

Závislost na zvolené cestě

Transformace ještě neskončila. Naopak. Sprawl a segregace v současnosti utvářejí nové sociálně-prostorové struktury. Ty budou svým působením ovlivňovat životy dalších generací. V diskusích o postsocialistických proměnách se často odkazuje na tzv. „path dependency“, závislost na zvolené cestě. Myslí se tím přetrvávající působení praktik a struktur zděděných z komunistického režimu. Hlavním cílem

reformy ale bylo se od tohoto režimu oddělit co nejrychleji a nejostřeji a ustanovit novou cestu pro kapitalistický řád neobtěžovaný přívažky minulosti. Transformační proces je vlastně sérií zásadních rozhodnutí na mnoha po sobě následujících křižovatkách a rozcestích, kde se nastavuje směřování rozvoje společnosti a tím i strukturální podmíněnosti životů dalších generací. Přestože jsou svobodné volby samozřejmostí a privatizace státních podniků minulostí, i dnes se hraje o budoucnost. Transformace osídlení a městských struktur jsou o to závažnější, že jde o procesy ukryté před zraky většiny společnosti. Výstavba „rozsypaná“ daleko po krajině v okolí měst na dlouho omezí možnosti efektivního obslužení obyvatel žijících ve sprawlu, podobně jako život ve vzájemně segregovaných bydlíštích otupí sociální integritu, soudržnost a společnou identitu. Volbou sprawlu a segregace utváříme budoucí závislosti na nesprávně zvolené cestě (Sýkora 2008). Aktuální rozhodnutí je proto potřeba posuzovat z hlediska jejich budoucích důsledků, pokusit se předjímat mechanismy vzniku a utváření problémových jevů a procesů a uvažovat o možnostech jejich prevence nebo alespoň zmírnění jejich negativních důsledků. Po právnících, ekonomech a sociolozech je dnes řada na geografech. Nepochybně zásadní transformace, jež se v geografii měst a regionů odehrává právě dnes.

*Luděk Sýkora, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, PřF UK v Praze
sykora@natur.cuni.cz*

Transformation of Post-socialist Metropolises. In post-socialist cities urban environments formed under socialist regimes are being adapted to new conditions shaped by the transition to capitalist society. The establishment of market principles of resource allocation stimulated changing social practices and the development of social transformations such as internationalization, economic restructuring and social differentiation, which in turn affected spatial urban reorganizations, namely the commercialization of city centers, the revitalization of inner city areas, and the suburbanization in urban hinterlands. Urban transformation can lead to the formation of new path dependencies. The anticipation of future development paths and prevention of problem processes is thus the key task for geographers.

LITERATURA A ZDROJE DAT:

- DAHRENDORF, R. (1990): Reflections on the Revolution in Europe: In a Letter Intended to Have Been Sent to a Gentleman in Warsaw. London, Chatto & Windus.
- DEAR, M., FLUSTY, S. (1998): Postmodern urbanism. *Annals of the Association of American Geographers* 88, 50–72.
- European Commission (2011): *Cities of Tomorrow: Challenges, Visions, Ways Forward*.
- European Environmental Agency and European Commission (2006): *Urban Sprawl in Europe: the Ignored Challenge*.
- GLASER (2011): *Triumph of the City. How Our Greatest Invention Makes Us Richer, Smarter, Greener, Healthier, and Happier*. New York, The Penguin Press.
- HIRT, S. A. (2012): *Iron Curtains. Gates, Suburbs and Privatization of Space in the Post-socialist City*. Chichester, Wiley-Blackwell.
- PARK, R. E., BURGESS, E. W., MCKENZIE, R. D., eds (1925): *The City*. Chicago, University of Chicago Press.
- SOJA, E. W. (2000): *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*. Oxford, Blackwell.
- SÝKORA, L. (2008): Revolutionary change, evolutionary adaptation and new path dependencies: socialism, capitalism and transformations in urban spatial organizations. In: Strubelt, W., Gorzelak, G., eds, *City and Region. Papers in Honour of Jiří Musil*, 283–295. Budrich UniPress, Leverkusen.
- SÝKORA, L. (2009): Post-Socialist Cities. In: Kitchin, R., Thrift, N., eds, *International Encyclopedia of Human Geography*, Volume 8, 387–395. Oxford, Elsevier.
- SÝKORA, L., ed. (2010): *Rezidenční segregace*. Praha, Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta a Ministerstvo pro místní rozvoj České republiky.
- SÝKORA, L., BOUZAROVSKI, S. (2012): Multiple transformations: conceptualising post-communist urban transition. *Urban Studies* 49 (1), 41–58.
- STANILOV, K., ed. (2007): *The Post-socialist City: Restructuring of Urban Form and Space in Central and Eastern Europe after Communism*. Dordrecht, Springer.
- STANILOV, K., SÝKORA, L., eds (2014): *Confronting Suburbanization: Urban Decentralization in Post-Socialist Central and Eastern Europe*. Chichester, Wiley-Blackwell.
- WIRTH, L. (1939): Urbanism as a Way of Life. *The American Journal of Sociology* 44 (1), 1–24.